

УДК 340:342.7

ГОЛОВКО О.М., кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
НДІ інформатики і права НАПрН України,
старший викладач кафедри публічного права
НТУУ “КПІ ім. Ігоря Сікорського”

ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЮ ЩОДО АЛЬТЕРНАТИВНИХ МЕТОДІВ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ

***Анотація.** У статті досліджуються теоретико-правові засади формування права на інформацію про альтернативні методи вирішення спорів. Запропоновано трактувати дане право як невід’ємну складову права на доступ до правосуддя. Розглянуто проблематику забезпечення конфіденційності при застосуванні альтернативних методів вирішення спорів.*

***Ключові слова:** право на інформацію, права людини, доступ до правосуддя, альтернативні методи вирішення спорів.*

***Аннотация.** В статье исследуются теоретико-правовые основы формирования права на информацию об альтернативных методах разрешения споров. Предложено трактовать данное право как неотъемлемую составляющую права на доступ к правосудию. Рассмотрена проблематика обеспечения конфиденциальности при применении альтернативных методов разрешения споров.*

***Ключевые слова:** право на информацию, права человека, доступ к правосудию, альтернативные методы разрешения споров.*

***Summary.** The article examines the theoretical and legal basis of the formation of right to information about alternative dispute resolution. It is proposed to treat this right as an integral part of the right of access to justice. The issue of ensuring confidentiality in the application of alternative methods of dispute resolution is considered.*

***Keywords:** right to information, human rights, access to justice, alternative dispute resolution methods.*

Постановка проблеми. В науковій доктрині неодноразово наголошувалось на тому, що судова система через велику кількість проваджень потребує розвантаження, особливо в частині тих справ, які можуть бути вирішені альтернативними методами розв’язання правових спорів (Alternative dispute resolution, далі – ADR). Ця проблема постає безпосередньо при реалізації особою права на доступ до правосуддя, реалізація якого суттєво ускладнюється через так зване “затягування” процесу.

В даній роботі планується визначити права на інформацію про альтернативні методи вирішення спорів та кореспондуючих їм обов’язків, а також розгляд змісту принципу конфіденційності та проблематику його дотримання в межах застосування практик ADR.

Результати аналізу наукових публікацій. Теоретичною основою в даній сфері є нормативно-правові акти в галузі інформаційного права, міжнародні акти щодо практик відновного правосуддя, а також думки відомих вчених з питань, дотичних предмету статті. У науковому дослідженні використовуються доробки таких науковців як Жаровська І.М., Землянська В.В., Притика Ю.Д., Сакара Н.Ю., Спектор О.М., Ткачук О.С. та інші.

Метою статті є виокремлення права на інформацію про альтернативні методи вирішення спорів, аналіз міжнародної та національної нормативно-правової та науково-методичної бази з даної тематики.

Для досягнення вказаної мети ставилося завдання з'ясувати:

- співвідношення права на інформацію з правом на доступ до правосуддя;
- встановити чи передбачаються на практиці обов'язки щодо забезпечення права на інформацію про альтернативні методи вирішення спорів;
- проблематику дотримання принципу конфіденційності в межах застосування практик ADR.

Виклад основного матеріалу. З аналізу змісту ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [1] можна визначити складові елементи права на судовий захист, яке, на нашу думку, є складовою права на доступ до правосуддя. Воно передбачає:

- 1) право на розгляд справи;
- 2) справедливість судового розгляду;
- 3) публічність розгляду справи та проголошення рішення;
- 4) розумний строк розгляду справи;
- 5) розгляд справи судом, встановленим законом;
- 6) незалежність і безсторонність суду;
- 7) право на розгляд справи. Ознака “розумний строк розгляду справи”, як вже зазначалося раніше, не може бути забезпечена національними судами повною мірою.

Повертаючись до поняття доступу до правосуддя, варто підкреслити, що воно має включати й позасудові методи вирішення спорів, що стає можливим, зокрема, завдяки застосуванню медіації у спорах різних категорій справ. Так Жаровська І.М. зазначає, що доступ до правосуддя охоплює досить широкий спектр заходів та засобів, які забезпечують можливість особі або іншому суб'єкту безперешкодно звернутись до органів правосуддя та отримати захист свого права [2, с. 11]. Проте варто погодитися з думкою, що погляд на правосуддя виключно як на вирішення судом справи по суті в сучасних умовах вже не може бути визнаний таким, що відповідає ролі суду в демократичній державі [1].

Як зауважує Сакара Н.Ю., досліджуючи історичний розвиток цієї проблеми в межах руху “Доступ до правосуддя”, вади й недоступність правосуддя пов'язували:

- а) з перешкодами матеріального характеру, які не давали можливості бідним прошаркам населення звернутися за захистом своїх прав до суду (значні судові витрати, неможливість звернення по допомогу до адвоката та ін.);
- б) з відсутністю спеціальних процедур, які давали б можливість ефективно захищати права й інтереси не окремої особи, а відповідної групи, колективу;
- в) зі складністю, дорожнечою судочинства й дуже повільним розглядом справ у судах, необхідністю введення спеціальних альтернативних процедур для вирішення певних категорій справ [3, с. 16].

Деякі вчені розглядають дотримання досудового порядку врегулювання спору як передумову права на пред'явлення позову [4, с. 207].

Як зазначає Європейський суд з прав людини, право на доступ до правосуддя не є абсолютним та може бути піддано обмеженням [5], особливо коли мова йде про умови прийнятності скарги, оскільки це питання потребує регулювання з боку держави, що користується певною свободою розсуду в цьому плані. Разом із тим обмеження не повинні зменшувати доступ особи таким чином та тією мірою, щоб знецінювалася сама сутність цього права. Обмеження не будуть сумісними з п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якщо вони не переслідують “законної мети” та якщо відсутня “розумна співрозмірність між засобами, що використовуються, та метою, яка переслідується” [6].

З наведеного, на нашу думку, впливає, що запровадження обов'язкового досудового порядку врегулювання спору є допустимим. Однак недотримання його не повинно позбавляти особу права на доступ до правосуддя. Тим більше, щодо першої ознаки, у зарубіжних країнах наявна практика "примусового" зобов'язання сторін до використання таких процедур навіть після відкриття провадження у справі [7].

При цьому досудовий порядок, на думку Притики Ю.В., виявляється у застосуванні альтернативних способів вирішення спору як дотримання обов'язкової умови для звернення до державних юрисдикційних органів, наприклад, обов'язкове застосування процедури медіації перед зверненням до суду [8, с. 751]. Спектор О.М. зазначає, що у разі, якщо застосування способу ADR передбачено в обов'язковому порядку законом, тут вже не йдеться про альтернативність. Хоча вона й визнає, що у країнах, де використання ADR значно поширене, ніж в Україні, законодавець все частіше передбачає обов'язкове застосування процедур з примирення перед зверненням до державного суду [9, с. 63].

Виходячи з вищезазначеного, особі має бути забезпечена можливість застосування практик ADR у випадках, коли це не суперечить законодавству. Однак, не застосування нею такої можливості не повинно унеможливити її право на звернення до суду за відновленням порушеного права.

Розглядаючи медіацію як один із видів ADR, варто зазначити, що вона може розглядатися як окрема ланка правосуддя, так й інтегруватися в судову систему. В будь-якому разі це дає можливість зменшити судове навантаження на суддів та скоротити час на розгляд справ. При цьому, як правило, скорочуються особисті витрати громадян та вирішується правовий конфлікт шляхом укладення медіаційної угоди між сторонами, а отже підвищується рівень забезпечення права на доступ до правосуддя. Виходячи з вимог законодавства такий договір за результатами зустрічі сторін конфлікту носить цивільно-правовий характер (глави 52 та 53 Цивільного кодексу України).

Указом Президента України "Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів" від 10 травня 2006 року, було підкреслено необхідність запровадження позитивного досвіду демократичних держав щодо реституційного правосуддя, яке полягає не у покаранні особи, а у примиренні обвинуваченого і потерпілого за участю посередника (медіатора) і/або у відшкодуванні потерпілому завданої матеріальної та моральної шкоди [10]. Цим документом фактично вперше анонсовано потребу в застосуванні нового формату правосуддя, що може бути реалізовано поза класичною судовою процедурою.

Розглядаючи поняття реституційного правосуддя (Restorative Justice) варто зазначити, що цю дефініцію застосовують щодо кримінальних справ або справ, що стосуються деліктів загалом. Тож, реституційне або відновне правосуддя є процесом вирішення правового конфлікту шляхом фокусування уваги на відновленні заподіяної потерпілим шкоди, породження у правопорушниках почуття відповідальності за їхні дії та також залучення громади до розв'язання цього конфлікту [11, с. 8].

Відновне правосуддя в певній частині межує з альтернативними методами вирішення спорів, а точніше – з деякими його видами, зокрема, з медіацією. Альтернативні форми вирішення спорів, включаючи посередництво чи примирення та судові ADR (наприклад, арбітраж), продовжують поширюватися і дедалі частіше інституціоналізуються, що призводить до їхнього визначення як "відповідного" або "пропорційного" судовому вирішенню суперечки.

Система відновного правосуддя "передбачає, що договір, який враховує суб'єктивне сприйняття справедливості сторонами конфлікту, краще приймається

сторонами і з більшою ймовірністю буде сприяти примиренню, ніж нав'язаний (судом або третейським суддею) договір” [12].

Вважається, що діалог і відновлення справедливості взаємно підсилюють один одного, якщо вони відбуваються синхронно і якщо спроби відновного правосуддя передують або супроводжують застосування формального правосуддя. Неофіційна медіація і діалог є важливими стратегіями, які сприяють відновленню справедливості шляхом гуманізації відносин між сторонами конфлікту.

Право на інформацію про альтернативні методи вирішення спорів. Варто зазначити, що наявність окремого напрямку правосуддя, яке не відповідає традиційним уявленням викликає питання про правила взаємодії між ними, в тому числі, в частині формування певних прав та обов'язків сторін, що ускладнюється відсутністю законодавчої бази з цих питань, зокрема, йдеться про відсутність закону про медіацію.

В будь-якому разі зрозуміло одне – нетрадиційність ADR не анулює право особи на доступ до правосуддя, а отже з цього випливає ряд питань:

1) Чи можна розглядати в межах права на доступ до правосуддя право на інформацію про альтернативні методи вирішення спорів як таке, що кореспондує до обов'язку уповноважених осіб повідомити сторонам про можливість альтернативних методів вирішення спорів? Під уповноваженими особами мається на увазі, в першу чергу, представники слідчих органів, адвокатури, прокуратури та суду.

2) Чи є потреба зобов'язати уповноважених осіб повідомляти про ADR в частині реалізації особою права на доступ до правосуддя? Реалізація цього обов'язку має здійснюватись на етапі ознайомлення судом сторін з їх правами та обов'язками, що передбачає фіксування факту ознайомлення сторін з можливістю вирішити правовий спір позасудовими методами.

Інформаційним законодавством нашої держави вже передбачено загальне право на інформацію, яке деталізується залежно від правовідносин, в яких бере участь особа. Так, відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону України “Про інформацію”, кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів.

Зазначимо також, що на адвокатів в Україні певною мірою вже покладено обов'язок повідомляти клієнта про можливість застосування ADR, що доречно розглядати в межах реалізації права особи на інформацію. Так, відповідно до ч. 2 ст. 28 Правил адвокатської етики: “адвокат має повідомити клієнта про доступність альтернативних способів розв'язання спорів”. Отже, дане положення має трактуватись як таке, що передбачає обов'язок адвоката повідомити клієнта про можливість застосування альтернативних способів розв'язання спорів, в тому числі медіації.

Відповідно до ст. 21 Закону України “Про адвокатуру та адвокатську діяльність” зазначається, що адвокату забороняється:

- 1) використовувати свої права всупереч прав, свобод та законних інтересів клієнта;
- 2) без згоди клієнта розголошувати відомості, що становлять адвокатську таємницю, використовувати їх у своїх інтересах або інтересах третіх осіб;
- 3) займати у справі позицію всупереч волі клієнта, крім випадків, якщо адвокат впевнений у самообмові клієнта;
- 4) відмовлятися від надання правової допомоги, крім випадків, установлених законом.

Посилаючись на п. 3 ст. 21 зазначеного Закону варто визначити, чи буде трактуватися порада адвоката своєму клієнту скористатися однією з позасудових способів

вирішення правового конфлікту такою, яка суперечить правам, свободам та законним інтересам клієнта. Так, президент Спілки адвокатів України, голова ВКДКА Олександр Дроздов, аналізуючи проект закону України “Про медіацію” (реєстраційний номер № 3665), зазначив, що той позбавляє адвоката без належних на те підстав права реалізовувати свої професійні здібності у інших сферах суспільних відносин, наприклад виступати у якості медіатора, тобто обмежує права адвоката [13]. В ч. 3 ст. 7 цього проекту дійсно йдеться про те, що медіатором не може виступати адвокат, представник та/або законний представник сторони медіації. Особа не може виступати адвокатом або представником сторони медіації у справі (провадженні), в якій вона надавала або надає послуги медіаторові.

Зазначимо, що відповідно до Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах № R (99) 19, прийнятої Комітетом Міністрів Ради Європи 15 вересня 1999 року (щодо крим. справ): “Мають бути дотримані певні застереження; сторони повинні мати право на правову допомогу та, у випадку необхідності, на тлумачення, роз’яснення”. Таким чином, ч. 3 ст. 7 проект Закону України “Про медіацію” лише виконує зміст даної Рекомендації щодо права сторони медіації на правову допомогу, а отже неможливості одночасного здійснення ролі медіатора поряд з роллю адвоката, представника та/або законного представника сторони медіації в межах одного й того самого процесу.

Звертаючись до американського досвіду поширення інформації про ADR в діяльності адвокатів варто спиратися на Типові правила професійної поведінки (Model Rules of Professional Conduct). Ряд положень, визначених даними Правилами в редакціях різних років дає можливість зробити висновок про наявність обов’язку адвоката повідомити свого клієнта про альтернативні методи вирішення його спору.

Серед таких положень можна виділити такі:

1) Пункт 1.2 Типових правил передбачає, що адвокат повинен дотримуватися рішення клієнта щодо мети представництва його інтересів, а також консультувати клієнта щодо засобів, за допомогою яких вона буде досягнута.

2) Пункт 1.4 Типових правил передбачає, що адвокат повинен пояснити юридичний зміст справи в тому обсязі, щоб дозволити клієнту приймати обґрунтовані рішення щодо представництва своїх інтересів.

3) Пункт 3.2 Типових правил передбачає, що адвокат повинен докладати розумних зусиль для прискорення судового процесу відповідно до інтересів клієнта.

4) Пункт 2.1 Типових правил передбачає, що “адвокат повинен здійснювати незалежну професійну оцінку справи та надавати пораду, виходячи з економічних, соціальних та політичних факторів, які можуть бути пов’язані з ситуацією клієнта” [14, с. 429-430].

При чому, щодо пункту 3.2 Типових правил, деякі автори прямо зазначають, що воно чітко передбачає обов’язок адвоката інформувати клієнта про наявні альтернативи судового розгляду [14]. Щодо змісту пункту 1.2 Типових правил також було висловлено припущення, що це правило дає клієнтові право на отримання інформації про ADR [15, с. 437].

Принцип конфіденційності в межах застосування практик ADR. Право особи на отримання інформації про ADR породжує нові аспекти інформаційно-правового характеру, що постають у даних правовідносинах. Зокрема, йдеться про конфіденційність інформації, отриманої при застосуванні ADR, адже дана діяльність, на відміну від тієї ж адвокатської, не має законодавчого підґрунтя, а отже особи, що

здійснюють ADR перебувають у групі ризику щодо зловживань з боку державних органів та посадових осіб щодо інформації, отриманої в результаті даної процедури.

На прикладі медіації, в США більше ніж 250 правил конфіденційності та привілеїв, що діють в різних штатах, визначають питання про те, яка саме інформація може бути розкрита у процесі медіації без побоювання її подальшого поширення. З цією метою був розроблений однаковий закон про медіацію (The Uniform Mediation Act) [16]. Варто погодитись, що закон про медіацію та процесуальні кодекси мають закріпити гарантії того, що медіатори не можуть виступати в якості свідків в суді щодо інформації, отриманої під час медіації [17, с. 31-32].

Конфіденційність полягає у тому, що медіатор повинен тримати у таємниці і не розголошувати інформацію, яку він одержав під час спілкування зі сторонами або в процесі медіації. Крім того, він не може виступати в ролі свідка у суді щодо інформації, одержаної в процесі медіації [18, с. 104].

Відповідно до п. 2 додатку до Рекомендації № R (99) 19, прийнятої Комітетом Міністрів РЄ 15 вересня 1999 року на 679-й зустрічі представників Комітету, – “будь-які обговорення під час зустрічі мають конфіденційний характер та не можуть використовуватися в майбутньому, за винятком випадків, коли наявна згода сторін”. Відповідно до п. 30 даного додатку, “незважаючи на узгоджений принцип конфіденційності, інформація про можливу небезпеку злочинів, про яку може стати відомо під час зустрічі, передається медіатором відповідним зацікавленим особам чи органам” [19].

Повертаючись до основ відновного правосуддя, зазначимо, що основні принципи застосування програм відновного правосуддя у кримінальних справах були прийняті 2002 р. Економічною і Соціальною Радою ООН. Відповідно до них конфіденційність процесуальних дій розглядається так: “обговорення у відновних процесах, що відбуваються не публічно, мають бути конфіденційними та не можуть розголошуватися у подальшому, за винятком тих випадків, коли сторони на це погодились, або ж коли цього вимагає національне законодавство”. Інші інструменти щодо захисту прав людини також мають на меті захистити приватне життя дітей та конфіденційність процесуальних дій, де залучені діти. Вони також мають тут ураховуватися [11, с. 32].

Додаток до Рекомендації Rec (2006)8 щодо допомоги потерпілим від злочинів, прийнятої Комітетом Міністрів Ради Європи 14 червня 2006 року передбачає наступне:

1) Держави повинні вимагати від всіх юридичних осіб, включно із державними і неурядовими організаціями, які контактують із потерпілими, прийняття чітких стандартів, згідно з якими ці організації матимуть право відкривати інформацію про потерпілих третім особам при умові, коли: – потерпілий дав свою згоду на передавання такої інформації; – це вимагається за законом або є відповідне розпорядження для таких дій.

2) Щодо цих двох виняткових випадків необхідно розробити чіткі правила, які б регулювали процедуру відкриття інформації. Процедури оскарження повинні бути опубліковані на випадок ймовірного порушення правил конфіденційності [20].

В декларації про принципи Етичного кодексу у сфері відновного правосуддя зазначається, що конфіденційність як між сторонами, так і стосовно інших організацій, включаючи принцип “китайських стін” з іншою стороною тієї самої організації, що має інші функції у розгляді випадку (це потрібно для забезпечення того, щоб зміст відновних практик не руйнувався від наполегливих зусиль інтегрувати всю систему) [21, с. 35].

Висновки.

Взаємопроникнення права на правову допомогу, права на доступ до правосуддя та права на інформацію формує новий вид інформаційного права особи, що кореспондує обов'язку адвоката, а саме – право на інформацію про альтернативні види вирішення спорів (ADR). Особливо це доречно з урахуванням євроінтеграційних процесів, які сприяють розвитку правосуддя в Україні, в тому числі, в частині розвитку ADR, а також з урахуванням тенденції гуманізації кримінально-правової політики та поширенням ідеї відновного правосуддя.

Таким чином, право на інформацію про альтернативні види вирішення спорів впливає з задекларованого права на доступ до правосуддя та потребує додаткового закріплення.

Використана література

1. Про захист прав людини та основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. *Урядовий кур'єр*. 17.11.10 р. № 215.
2. Жаровська І.М. Доступність права: теоретико-правові проблеми: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. Харків, 2006. 20 с.
3. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.03 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2006. 209 с.
4. Советский гражданский процесс: учеб. / отв. ред. д-р юрид. наук, проф. М.С. Шакарян. Москва: Юрид. лит-ра, 1985. 526 с.
5. *Golder v. United Kingdom*, no. 4451/70, § 38, Series A no. 18. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496/> (дата звернення: 17.03.2019).
6. *Ashingdane v. United Kingdom*, no. 8275/78, § 57, Series A no. 93. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57425> (дата звернення: 15.03.2019).
7. Ткачук О.С. Тенденції розвитку досудових процедур у цивільному судочинстві. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 4. С. 90-107.
8. Притика Ю.Д. Альтернативне вирішення спорів у сучасній процесуальній доктрині. *Правова доктрина України: у 5 т. / Н.С. Кузнецова, Є.О Харитонов, Р.А. Майданик та ін. / за заг. ред. Н.С. Кузнецової*. Харків: Право, 2013. Т. 3: Доктрина приватного права України. 758 с.
9. Спектор О.М. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів: світовий досвід та перспективи застосування у правовій системі України: монографія. Київ: Фенікс, 2013. 160 с.
10. Про вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Концепція від 10.05.06 р. № 361. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006> (дата звернення: 16.03.2019).
11. Посібник з програм відновного правосуддя. Серія посібників з кримінального правосуддя / Упр. ООН з наркотиків та злочинності. Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ). URL: http://www.unicef.org/ukraine/ukr/lljvenal_Const.indd.pdf (дата звернення: 12.03.2019).
12. Estrada-Hollenbeck M. *The attainment of justice through restoration, not litigation: The subjective road to reconciliation. Reconciliation, justice and co-existence: Theory and practice*. New York and Boulder, CO and Oxford, UK: Lexington Books. 2001. P. 65-86.
13. Законопроект про медіацію обмежує права адвокатів – Олександр Дроздов. URL: <http://unba.org.ua/news/2069-zakonoproekt-pro-mediaciju-obmezhuje-prava-advokativ-oleksandr-drozdov.html> (дата звернення: 14.03.2019).
14. Gillers, Stephen & Simon, Roy D. *Regulation of lawyers: statutes and standarts*. Aspen, 1998.

15. Breger Marshall J. Should an Attorney be Required to Advise Client of ADR Options? The Catholic University of America, Columbus School of Law, 2000. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.867.736&rep=rep1&type=pdf> (дата звернення: 12.03.2019).

16. Макаренко Є. Закон про медіацію: нереальна реальність. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodniy-arbitrazh-ta-adr/zakon-pro-mediaciyu-nerealna-realnist.html> (дата звернення: 13.03.2019).

17. Альтернативні способи вирішення спорів у контексті судової рфелорми в Україні. Київ, 2017. 75 с. URL: <https://www.integrites.com/wp-content/uploads/2018/07/Council-of-Europe-PUBLICATION.pdf> (дата звернення: 18.03.2019).

18. Землянська В.В. Відновне правосуддя в кримінальному процесі України: посібник. Київ: Видавець Захаренко В.О., 2008. 200 с.

19. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах від 15.09.1999 р. № R(99)19. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_828 (дата звернення: 19.03.2019).

20. Рекомендація Rec (2006) 8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів № R (99) 19. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2006_8_2006_06_14.pdf (дата звернення: 19.03.2019).

21. Aertsen, I., Mackay, R., Pelikan, C., Willemsens, J., and M. Wright. *Rebuilding Community Connections-Mediation and Restorative Justice in Europe*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. 2004.

~~~~~ * * * ~~~~~